

2. Osoby starsze w strukturze gospodarstw domowych

Znaczenie pojęcia „starzenie” rozpatrywane jest w różnorodnych aspektach. W ujęciu chronologicznym jest to wiek kalendarzowy czyli okres czasu, jaki upłynął od momentu narodzin do chwili obecnej. Starzenie biologiczne kojarzy się z procesem zmian, jakie dokonują się z różną intensywnością u poszczególnych osób, co nazywane jest często wiekiem czynnościowym [Czechowicz, 1998]. Starzenie demograficzne odnosi się do społeczeństwa i jest postrzegane jako wzrost liczby i udziału osób powyżej pewnej granicy wieku wśród ogółu ludności określonego terytorium [Kowaleski, 2000]. Różnorodność znaczenia słowa „starzenie” jest wyznacznikiem zakresu obecnych i przyszłych wyzwań dla państwa, społeczeństwa, rodziny, które związane są z tym procesem.

Jakość życia osób starszych nie zależy wyłącznie od upowszechniania, gwarantowanych przez instytucje publiczne, świadczeń pieniężnych. Ważną, a nawet często dominującą rolę, mają relacje osób starszych z członkami rodziny należącymi do różnych pokoleń [Szukalski, 2004]. Nie sposób pominąć konieczności zmian w polityce społecznej państwa w kierunku przebudowy struktur opieki zdrowotnej, zasobów mieszkaniowych, polityki socjalnej i ich dostosowania do potrzeb starszej grupy społeczeństwa.

Celem opracowania jest prezentacja i analiza danych statystycznych, które pozwalają na dokonanie oceny skali problemu starzenia się polskiego społeczeństwa, poprzez wskazanie miejsca osób starszych w rodzinie, rozumianej w kategoriach spisu powszechnego, a więc wyodrębnionej w ramach gospodarstwa domowego. Podstawą analizy są dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r. oraz, w miarę możliwości, poprzednich spisów.

2.1. Zmiany w liczbie i strukturze wielkości gospodarstw domowych

Wyniki NSP wykazały, że w 2002 r. obszar Polski zamieszkiwało ponad 38230 tys. osób, przy czym dominująca część (około 61,8%), to mieszkańcy miast. W gospodarstwach domowych skoncentrowanych było niemal 99% ogółu

ludności kraju, a udział ten wahał się w granicach od około 98,6% w miastach do niemal 99,5% na wsi. Oznacza to, że niewielka część polskiego społeczeństwa zamieszkuje w obiektach zbiorowego zakwaterowania a udział tej grupy osób w populacji od 1970 r. systematycznie maleje (tab. 2.1).

Tablica 2.1. Ludność w gospodarstwach domowych w latach 1970–2002 (w procentach ogółu ludności)

Lata	Ogółem	Miasta	Wieś
1970	97,3	95,7	99,0
1978	97,2	95,9	99,0
1988	98,0	97,2	99,3
2002	99,0	98,6	99,5

Źródło: *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna*. NSP 2002, GUS, Warszawa 2003.

W 2002 r. w stosunku do 1988 r. liczba mieszkańców gospodarstw zbiorowych obniżyła się o 324,4 tys. osób, co stanowi około 44% spadek liczby ludności spisanej w obiektach zbiorowego zakwaterowania.

Tendencje zmian ogólnej liczby ludności Polski i ludności w gospodarstwach domowych prezentuje tablica 2.2.

Tablica 2.2. Ludność ogółem i ludność w gospodarstwach domowych w latach 1970–2002

Lata	Ludność			Ludność w gospodarstwach domowych		
	ogółem	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
	1970 = 100					
1978	107,4	118,1	95,7	107,4	118,4	95,8
1988	116,0	135,8	94,4	116,9	137,9	94,6
2002	117,1	138,4	93,9	119,1	142,5	94,3

Źródło: *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna*. NSP 2002, GUS, Warszawa 2003.

Analiza danych spisowych pozwala zauważyć:

— rosnącą tendencję ogólnej liczby ludności od 1970 r., przy jednoczesnym wzroście liczby osób w gospodarstwach domowych,

— liczba ludności Polski wzrastała wyłącznie na skutek przyrostu liczby mieszkańców miast;

— ludność skupiona w gospodarstwach domowych w latach 1970–1978 zmieniała się w takim samym stopniu jak ogólna liczba ludności kraju a prawidłowość ta dotyczyła zarówno miast jak i terenów wiejskich,

— w 1988 r. w stosunku do 1970 wzrost liczby ludności w gospodarstwach domowych nieznacznie wyprzedzał przyrost ogólnej liczby ludności kraju, w następnym okresie różnice te pogłębiają się.

— w miastach, kierunek i stopień względnych przyrostów w liczbie ludności obu populacji był zbliżony do ogólnopolskich tendencji zmian. Na wsi, spad-

kowi ogólnej liczby ludności towarzyszył nieznacznie mniejszy spadek liczby osób w gospodarstwach domowych.

W ogólnej liczbie ludności Polski w 2002 r., 37812,7 tys. osób tworzyło łącznie ponad 13337 tys. gospodarstw domowych, w tym około 67,8% stanowiły gospodarstwa w miastach. W latach 1978–2002 odnotowano znaczny przyrost ogólnej liczby gospodarstw domowych w stosunku do 1970 r., sięgający 27,7% w 1988 r. i ponad 42% w 2002 r.

Wysokie względne przyrosty były szczególnie widoczne w miastach: od 45,9% w 1988 r. do 66,3% w 2002 r. wobec relatywnie niewielkich na wsi. Tendencje dotyczące kierunku i stopnia zmian liczby ludności skoncentrowanej w gospodarstwach domowych były zróżnicowane w zależności od miejsca zamieszkania. Ludność gospodarstw domowych w Polsce wzrastała zdecydowanie wolniej niż ogólna liczba gospodarstw, a przyrost był widoczny wyłącznie w miastach. Na wsi, wzrostowi liczby gospodarstw domowych towarzyszył systematyczny spadek liczby ludności. Konsekwencją tych trendów jest obniżająca się przeciętna wielkość gospodarstwa domowego (tab. 2.3).

Tablica 2.3. Zmiany w liczbie i wielkości gospodarstw domowych w latach 1970–2002.

Lata	Gospodarstwa domowe			Przeciętna wielkość gospodarstwa		
	ogółem	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
	1970 = 100					
1978	116,8	126,0	104,3	3,11	2,85	3,55
1988	127,7	145,9	103,0	3,10	2,86	3,55
2002	142,2	166,3	109,7	2,84	2,60	3,33

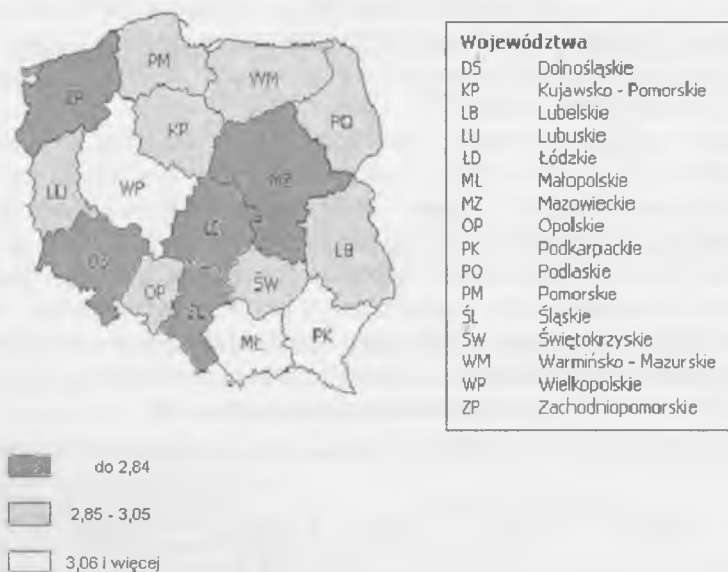
Źródło: NSP 2002, Gospodarstwa domowe i rodziny. GUS, Warszawa 2003.

Pierwsze, istotne zmiany w tym zakresie nastąpiły w latach 1970–1978. Spadek średniej wielkości gospodarstwa w Polsce o niemal 8%, spowodowany był obniżeniem się liczebności gospodarstwa domowego na wsi o 8,3% oraz około 6% w miastach. Następny okres istotnych zmian to lata 1988–2002. W 2002 r. wzrostowi ogólnej liczby gospodarstw o ponad 11% towarzyszył spadek średniej jego wielkości o 8,4%. Zdecydowany wpływ na skalę tych zmian miał przyrost liczby gospodarstw w miastach o niemal 14% (na wsi o około 6,5%) przy spadku jego przeciętnej wielkości o około 9,5% (na wsi o 1,6%).

W 2002 r. gospodarstwa o najmniejszej liczebności wielkości odnotowano w województwie łódzkim (2,63 osób) a największe w podkarpackim (3,38 osób). W obszarze relatywnie niskich wartości średniej znalazły się, obok łódzkiego, województwo zachodniopomorskie, dwa województwa Polski południowo-zachodniej oraz mazowieckie. Największą przeciętną wielkością gospodarstwa domowego legitymowały się, obok podkarpackiego, małopolskie i wielkopolskie (rys. 2.1).

Obserwowane zmiany były niewątpliwie konsekwencją przekształceń w strukturze demograficznej i społeczno-ekonomicznej ludności kraju, co prze-

kłada się bezpośrednio na przeobrażenia w dynamice liczby i składu osobowego gospodarstw domowych, jak również struktury ich liczebnej wielkości.

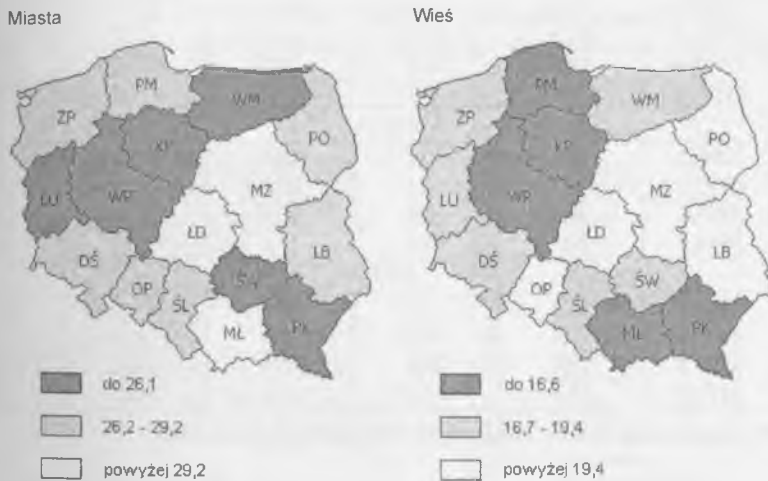
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002.

Rys. 2.1. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym według województw w 2002 r.

Zasadnicze zmiany dotyczyły utrwalającej się od 1970 r. tendencji spadku udziałów gospodarstw wieloosobowych przy dość intensywnym wzroście odsetka jedno- i dwuosobowych, a stopień zmian był szczególnie widoczny w latach 1988–2002. W 1988 r. w stosunku do 1970 udział gospodarstw jednoosobowych wzrósł o 13,7%, przy czym w miastach był to przyrost niewielki (około 1,5%), natomiast bardzo intensywny na wsi, bo sięgający ponad 34%. W 2002 r., niemal co czwarte gospodarstwo w Polsce było jednoosobowe a udział ich w ogólnej liczbie gospodarstw zwiększył się o 35,5% w stosunku do 1988 r., stopień wzrostu osiągnął 36,5% w miastach i niemal 30% na wsi.

Istotne różnice udziałów jednoosobowych gospodarstw, w ogólnej ich liczbie, obserwuje się w poszczególnych województwach, zwłaszcza w porównaniach uwzględniających podział miasta-wieś. Najniższe udziały, w skali kraju, odnotowano w województwach podkarpackim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim (w przedziale około 19%–22%), natomiast w dolnośląskim, łódzkim i śląskim odsetek gospodarstw jednoosobowych przekraczał 25%, a najwyższy poziom (28,7%) osiągnęło województwo mazowieckie. Relatywnie wysokimi odsetkami legitymowały się miasta, w których poziom udziałów jednoosobowych go-

spodarstw wahał się w granicach od około 23% w podkarpackim do ponad 32% w województwie mazowieckim. W obszarze najniższych udziałów znalazły się również miasta województw: kujawsko-pomorskiego, świętokrzyskiego, warmińsko-mazurskiego oraz wielkopolskiego. Dwa województwa Polski środkowej (łódzkie i mazowieckie) oraz małopolskie tworzyły region o najwyższych udziałach jednoosobowych gospodarstw w miastach. Poziom udziałów na wsi kształtował się w przedziale 14% (wielkopolskie) — 22,2% (lubelskie i podlaskie). Województwa pasa pomorskiego, obszaru wielkopolski oraz dwa województwa południowej Polski znalazły się w regionie najniższych udziałów jednoosobowych gospodarstw, natomiast najwyższe odsetki odnotowano, obok wschodnich obszarów, w dwu województwach centralnych oraz opolskim (rys. 2.2).

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002.

Rys. 2.2. Gospodarstwa jednoosobowe w procentach ogólnej liczby gospodarstw domowych danego województwa w 2002 r.

Prawidłowości te są odzwierciedleniem struktury ogółu gospodarstw domowych według wielkości. Największe liczebnie gospodarstwa na obszarach miast i wsi odnotowano w województwie podkarpackim a najmniejsze, w miastach województw łódzkiego i mazowieckiego.

W strukturze ogółu miejskich gospodarstw ponad 52% stanowiły jeno- i dwuosobowe jednostki, ale dominująca pozycja była udziałem gospodarstw jednoosobowych (tab. 4). Relatywnie najmniejszą grupę (9%) stanowiły pięcioosobowe i większe zespoły, zmniejszył się znacznie udział czteroosobowych gospodarstw (o ponad 25% w 2002 r. w stosunku do 1988r.). Charakterystyczną cechą struktury wiejskich gospodarstw domowych był dominujący udział du-

zych liczebnie zespołów (tab. 2.4). Od 1970 r. odsetek gospodarstw 5-cio i więcej osobowych systematycznie zmniejszał się, ale nadal utrzymał pierwszą pozycję w ogólnej liczbie gospodarstw domowych na wsi. Niewielkie spadki udziałów dały się zauważyć od 1978 r. w grupie 4-ro osobowych zespołów, natomiast duża stabilizacją udziałów charakteryzowały się dwu- i trzyosobowe gospodarstwa.

Tablica 2.4. Gospodarstwa domowe według liczby osób w gospodarstwie w latach 1970–2002

Lata	Gospodarstwa domowe					
	Ogółem	w tym o liczbie osób				
		1	2	3	4	5 i więcej
w tysiącach	w procentach ogółu					
Ogółem						
1970	9376,3	16,1	18,8	20,2	21,0	23,9
1978	10948,1	17,4	21,7	22,8	21,2	16,9
1988	11970,4	18,3	22,3	20,3	22,0	17,1
2002	13337,0	24,8	23,1	19,9	18,0	14,1
Miasta						
1970	5390,2	20,0	20,0	22,2	22,0	15,8
1978	6789,9	20,7	22,3	24,6	21,8	10,6
1988	7864,1	20,3	23,5	21,9	23,2	11,1
2002	8964,5	27,7	24,7	21,1	17,5	9,0
Wieś						
1970	3986,1	10,8	17,2	17,6	19,5	34,9
1978	4158,2	11,9	20,7	19,9	20,3	27,2
1988	4106,3	14,5	20,0	17,1	19,8	28,6
2002	4371,5	18,8	20,2	17,5	19,1	24,4

Źródło: *Gospodarstwa domowe i rodziny*, NSP 2002, GUS, Warszawa 2003.

Zmiany w liczbie oraz strukturze gospodarstw domowych według liczby osób uwarunkowane są przemianami w wielu wymiernych i niewymiernych czynnikach. Poczesne miejsce w hierarchii czynników zajmują te, których następstwem są przeobrażenia w demograficznej strukturze polskiego społeczeństwa [Obraniak, 1998]. Konsekwencją tych przemian jest nieustannie postępujący proces starzenia się populacji.

2.2. Osoby starsze w strukturze gospodarstw domowych w świetle wyników NSPLiM 2002

Zbiorowość określana pojęciem „ludność starsza” obejmuje osoby w różnym wieku, przy czym dolna granica przyjmowana jest na ogół na poziomie 60 lat. Jest to grupa osób zróżnicowana zarówno z punktu widzenia możliwości wyni-

kających, między innymi, z kondycji fizycznej, psychicznej, sytuacji ekonomicznej i pozycji społecznej, jak również z punktu widzenia szeroko rozumianych potrzeb, których zaspokajanie jest niezbędne dla zapewnienia godnego życia [Obraniak 1998, Kowaleski 2000].

W 2002 r. na terenie kraju zarejestrowano 6483,4 tys. osób w wieku 60 i więcej lat. Osoby starsze stanowiły 17% ogólnej liczby ludności Polski, co oznacza wzrost udziału w stosunku do 1988 r. o ponad 16%.

Obszar Polski, z punktu widzenia udziałów osób w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności kraju, można podzielić na trzy jednorodne, spójne terytorialnie regiony. Województwa położone wzdłuż wybrzeża oraz przylegające do nich kujawsko-pomorskie, lubuskie oraz wielkopolskie tworzą region o najniższych udziałach ludności w starszym wieku. W przedziale średnich poziomów znalazło się 5 województw Polski południowej, a najwyższe odsetki odnotowano w regionie środkowo-wschodnim, który obejmuje pięć województw tworzących spójny terytorialnie obszar (rys. 2.3).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSPLiM 2002.

Rys. 2.3. Udział ludności w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności danego województwa w 2002 r.

Ludność w starszym wieku, tak jak zdecydowana większość społeczeństwa, skupiona była na ogół w gospodarstwach domowych, pełniąc rolę jego głowy, lub pozostając w gospodarstwach kierowanych przez inne osoby. W 2002 r. w obiektach zbiorowego zakwaterowania zamieszkiwało łącznie 417,3 tys. osób (5,2% ogólnej liczby ludności gospodarstw domowych), w tym 200,6 tys. mężczyzn i 216,8 tys. kobiet. W ogólnej liczbie mieszkańców zbiorowych gospodarstw około 16,6% stanowiła ludność w wieku 60 lat i więcej, a więc zbiorowość licząca

69,2 tys. osób. Liczebność tej populacji powiększyła się w porównaniu z 1988 r. o około 14 tys. (niemal 26%), a udział ludności starszej, w ogólnej liczbie zamieszkałych w gospodarstwach zbiorowych, zwiększył się ponad dwukrotnie, przy spadku ogólnej liczby ludności zamieszkującej tego typu obiekty.

W gospodarstwach domowych w 2002 r. odnotowano 6414,4 tys. osób w wieku 60 i więcej lat, a więc około 17% ogółu ludności gospodarstw domowych. Zbiorowość starszego pokolenia znajduje różnorodne miejsca w strukturze gospodarstw domowych i rodzin. Część osób kieruje mniejszymi lub bardziej licznymi zespołami, pełniąc funkcję głowy gospodarstwa, część pozostaje w gospodarstwach tworzonych przez inne osoby.

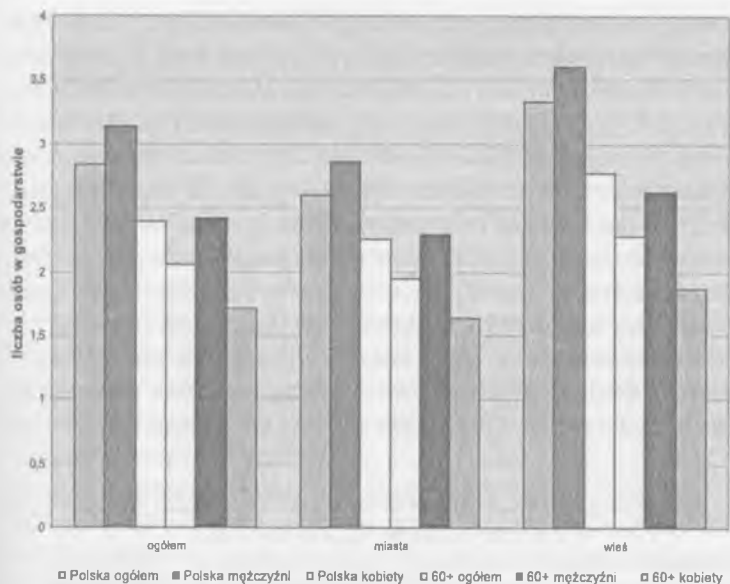
Według danych ostatniego spisu, w ogólnej liczbie ludności w starszym wieku pozostającej w gospodarstwach domowych, 23,8% to głowy jednoosobowych gospodarstw. W zbiorowości głów gospodarstw wieloosobowych, ponad 50% stanowiły osoby mające 60 lat i więcej. Proporcje te były zróżnicowane w zależności od płci i miejsca zamieszkania. W miastach osoby starsze tworzyły najczęściej jednoosobowe gospodarstwa a odsetek ten był wyższy w zbiorowości kobiet. Gospodarstwa wieloosobowe, mające w swym składzie osoby w wieku 60 i więcej lat, w 55,6% były kierowane przez te osoby. Ludność starsza, zamieszkująca na wsi, charakteryzowała się niższym udziałem (17,5%) jednoosobowych gospodarstw, jak również mniejszym odsetkiem głów wieloosobowych zespołów. Potwierdzeniem tych spostrzeżeń są charakterystyki przedstawiające różnice w strukturze liczby gospodarstw domowych i ich średniej wielkości (tab. 2.5).

Tablica 2.5. Gospodarstwa osób w wieku 60 i więcej lat w strukturze ogółu gospodarstw domowych w 2002 r.

Płeć głowy gospodarstwa	Gospodarstwa domowe					
	Ogółem			Osób w wieku 60 lat i więcej		
	razem	miasta	wieś	razem	miasta	wieś
	w tysiącach			w% ogółu danej kategorii		
Ogółem	13337,0	8964,4	4372,6	29,9	29,3	31,0
Mężczyźni	8012,9	5069,3	2943,6	24,7	24,7	24,6
Kobiety	5324,1	3895,1	1429,0	37,7	35,2	44,3
Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym						
Ogółem	2,84	2,60	3,33	2,06	1,94	2,28
Mężczyźni	3,13	2,86	3,60	2,41	2,29	2,63
Kobiety	2,39	2,26	2,77	1,71	1,63	1,87

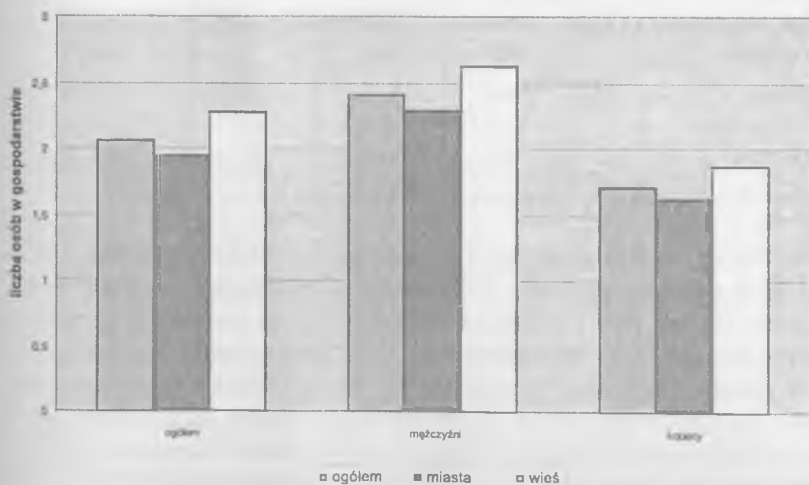
Źródło: Obliczenia własne na podstawie NSP 2002, GUS, Warszawa 2003.

Ponad 3981,2 tys. gospodarstw domowych w Polsce tworzyły osoby w starszym wieku. Oznacza to, że głowy gospodarstw mające 60 i więcej lat stanowiły około 30% ogólnej liczby głów gospodarstw domowych zarejestrowanych w spisie 2002 r., a udział ten był nieco wyższy na wsi (31%) niż w miastach (29,3%).

Źródło: Na podstawie danych w tabeli 2.5.

Rys. 2.4. Przeciętna wielkość gospodarstwa domowego ogółem i osób w wieku 60 lat i więcej według płci głowy gospodarstwa i miejsca zamieszkania w 2002 r.

Źródło: Dane w tabeli 2.5.

Rys. 2.5. Przeciętna wielkość gospodarstwa osób w wieku 60 lat i więcej w 2002 r.

W miastach co czwarte gospodarstwo było kierowane przez starszego mężczyznę, podobna sytuacja miała miejsce na wsi. W ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez kobietę około 38% stanowiły gospodarstwa starszych osób, a odsetek ten sięgał ponad 35% w miastach i aż ponad 44% na wsi. Mężczyźni byli głowami większych liczebnie zespołów niż kobiety (tab. 2.5). Prawdopodobnie ta charakterystyczna jest dla wszystkich gospodarstw w Polsce, jak również kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej i to zarówno w miastach i na wsi. Osoby starsze, w dominującym stopniu, tworzyły niewielkie liczebnie zespoły, czego potwierdzeniem jest mniejsza średnia liczba osób przypadająca na jedno gospodarstwo w porównaniu ze średnią dla ogółu gospodarstw domowych (rys. 2.4).

Gospodarstwa kierowane przez mężczyzn w wieku 60 i więcej lat miały w swym składzie średnio więcej osób niż kierowane przez płęć żeńską. Starsze kobiety w miastach tworzyły mniej liczne zespoły osób niż na obszarach wiejskich (rys. 2.5).

Tablica 2.6. Gospodarstwa domowe ludności w wieku 60 i więcej lat według płci głowy gospodarstwa oraz liczby osób w gospodarstwie w 2002 r.

Płeć głowy gospodarstwa	Gospodarstwa domowe o liczbie osób			
	1	2	3	4 i więcej
	w procentach ogółu danej kategorii			
Ogółem	38,4	38,8	12,3	10,5
Mężczyźni	16,9	52,3	17,3	13,5
Kobiety	59,5	25,4	7,5	7,6
Miasta	40,3	39,4	12,2	8,1
Mężczyźni	17,8	54,0	17,6	10,6
Kobiety	60,8	26,0	7,2	6,0
Wieś	34,6	37,6	12,6	15,2
Mężczyźni	15,2	49,5	16,7	18,6
Kobiety	56,8	24,0	8,1	11,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002.

W strukturze ogółu gospodarstw domowych osób starszych bardzo zbliżone udziały przypadają na jedno i dwuosobowe jednostki, zaledwie około 23% gospodarstw liczyło trzy i więcej osób. Proporcje te zmieniały się w kierunku wyższych udziałów jednoosobowych (40,3%) a następnie dwuosobowych gospodarstw w miastach oraz mniejszego, około 20%, udziału trzy i więcej osobowych zespołów. Na obszarach wiejskich dominowały głowy dwuosobowych gospodarstw, co trzecie gospodarstwo tworzyła jedna osoba, ale ponad 15% spośród głów gospodarstw domowych kierowało zespołem składającym się z 4 i więcej osób, podczas gdy w miastach udział ten kształtował się na poziomie około 8% (tab. 2.6). Zdecydowane różnice w proporcjach liczebnej wielkości gospodarstw widoczne są w podziale według płci. Mężczyźni w około 50% byli głowami dwu-

osobowych gospodarstw, z niewielkimi różnicami udziałów w miastach i na wsi. Kobiety, w dominującym stopniu, tworzyły jednoosobowe gospodarstwa; udział ich w ogólnej liczbie głów będących w wieku 60 i więcej lat wahał się w granicach od niemal 57% na wsi do około 61% w miastach.

Przedstawiona analiza danych spisowych wskazuje, że w strukturze gospodarstw domowych kierowanych przez ludność w wieku 60 i więcej lat dominującą rolę odgrywały gospodarstwa jednoosobowe, natomiast wśród wieloosobowych zespołów małe liczebnie, najczęściej dwuosobowe gospodarstwa małżeńskie. Szybsze tempo wzrostu liczby i udziału gospodarstw w porównaniu ze zmianami ogólnej liczby starszej grupy ludności powodowały, że średnia wielkość gospodarstwa zmniejszała się, co widoczne było szczególnie w miastach. Jednoznaczna ocena skutków prezentowanych zmian w strukturze gospodarstw domowych nie jest możliwa bez uwzględnienia miejsca starszych osób w rodzinie, sposobu zamieszkiwania, czy sytuacji ekonomicznej.

Jednym ze stosowanych kryteriów klasyfikacji jest podział gospodarstw na rodzinne i nierodzinne. Do tej ostatniej grupy zalicza się, między innymi, gospodarstwa jednoosobowe, a więc te, których udział wśród starszej populacji jest największy (tab. 2.7).

Tablica 2.7. Gospodarstwa domowe i ludność według grup pokoleniowych oraz składu rodzinnego w 2002 r.

Rodzaj gospodarstwa	Gospodarstwa domowe			Ludność w gospodarstwach		
	ogółem	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
ogółem (w tys.)	13337,0	8964,4	4372,6	37812,7	23268,3	14544,4
W procentach ogółu danej kategorii						
Rodzinne	73,6	70,5	79,9	90,0	87,9	93,5
w tym						
jednorodzinne	93,8	95,8	90,0	89,5	93,1	84,0
Nierodzinne	26,4	29,5	20,1	10,0	12,1	6,5
w tym						
1-osobowe	94,0	94,2	93,3	87,7	88,2	86,2
Z osobami wyłącznie starszymi (w wieku 60 i więcej lat)						
ogółem (w tys.)	2519,7	1702,7	817,0	3530,3	2357,1	1173,2
W procentach ogółu danej kategorii						
Rodzinne	38,6	37,3	41,2	55,5	54,2	58,1
w tym						
jednorodzinne	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nierodzinne	61,4	62,7	58,8	44,5	45,8	41,9
w tym						
1-osobowe	98,6	100,0	97,8	97,3	99,0	95,6

Zródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002 r.

W 2002 r. w strukturze 13337 tys. gospodarstw w Polsce dominującą pozycję zajmowały gospodarstwa rodzinne (73,6%), które obejmowały 90% ogółu lud-

ności. Rodzinne gospodarstwa domowe stanowią bazę gospodarstw wieloosobowych. Tworzą je osoby spokrewnione połączone na ogół więzami pokrewieństwa lub powinowactwa. W spisach powszechnych rodzinę wyodrębnia się spośród osób wchodzących w skład gospodarstwa domowego. Biologiczna rodzina w spisie 2002 r. definiowana jest „jako dwie lub większa liczba osób, które są związane jako mąż i żona, wspólnie żyjący partnerzy (kohabitanci) — osoby płci przeciwnej lub jako rodzic i dziecko. Tak więc, rodzina obejmuje parę bez dzieci lub parę z jednym lub większą liczbą dzieci, albo też samotnego rodzica z jednym bądź większą liczbą dzieci” [GUS, 2003]. Podstawową kategorią rodzinnych gospodarstw jest zespół osób tworzących biologicznie jedną rodzinę. Jednorodzinne gospodarstwa stanowiły niemal 94% rodzinnych zespołów w Polsce, skupiających 89,5% ludności gospodarstw domowych. Wyodrębnione rodziny, to w około 80% małżeństwa, w gospodarstwach których zamieszkiwało 83,7% ludności. Znaczącą pozycję zajmowały jednorodzinne gospodarstwa matek z dziećmi (16,2%), skupiając w swym składzie 3877 tys. osób, czyli 12,7% ogółu społeczności gospodarstw domowych. Gospodarstwa nierodzinne (26,4%), to przede wszystkim gospodarstwa jednoosobowe, stanowiące 94% ogółu nierodzinnych jednostek. Opisane proporcje poszczególnych typów rodzinnych gospodarstw domowych wykazały niewielkie zróżnicowanie w przekroju miast i wsi. Na ogół, na terenach wiejskich, odnotowano trochę wyższe udziały rodzinnych zespołów niż w miastach, natomiast wśród gospodarstw nierodzinnych mniejszy odsetek jednoosobowych. Dominującą pozycję w strukturze jednorodzinnych gospodarstw zajmowały rodziny z parą małżeńską i to zarówno w miastach jak i na wsi, z wyższym udziałem wśród tych ostatnich.

Rodzinne gospodarstwa domowe, w dominującym stopniu, miały w swym składzie dwa pokolenia, chociaż odnotowano również kilka procentowy odsetek wielopokoleniowych rodzin.

Z punktu widzenia celu badania najbardziej interesującą grupą są gospodarstwa, w skład których wchodzi wyłącznie starsze osoby. W 2002 r. tego typu gospodarstw zarejestrowano w Polsce 2519,7 tys. (około 19%) koncentrujących 3534,3 tys. osób., przy czym rozkład udziałów zarówno liczby gospodarstw jak i liczby ludności w nich zamieszkałej był niemal identyczny w miastach i na wsi. W strukturze wielopokoleniowych gospodarstw domowych 7,6% stanowiły gospodarstwa osób w średnim wieku, które zamieszkiwały wspólnie z osobami starszymi; taki sam odsetek odnotowano dla zespołów łączących ludność młodą w średnim wieku i ze starszego pokolenia, natomiast relatywnie najmniejszy udział (2,1%) stanowiły wspólne gospodarstwa osób młodych i w wieku 60 i więcej lat. Wielopokoleniowe gospodarstwa częściej można spotkać na terenach wiejskich; udział ich w ogólnej liczbie zespołów składających się z kilku pokoleń wyniósł około 22%, podczas gdy w miastach kształtował się na poziomie 12%.

Interesujących spostrzeżeń dostarcza analiza struktury gospodarstw domowych osób wyłącznie w starszym wieku według składu rodzinnego (tab. 2.7).

W strukturze gospodarstw starszego pokolenia występowała liczebna przewaga nierodzinnych gospodarstw domowych, które stanowiły 61,4% ich ogólnej liczby. Zbiorowość ta była zdominowana przez gospodarstwa jednoosobowe, których udział w ogólnej ich liczbie wynosił 98,6% i wahał się w granicach od 97,8% na wsi do 99% w miastach. Pozostała część, 38,6% ogółu gospodarstw ludzi starszych, to niemal w 100% zespoły jednorodzinne, w skład których wchodziły wyłącznie osoby w wieku 60 lat i więcej.

Opisane proporcje w podziale ogółu gospodarstw starszego pokolenia były odmiennie w porównaniu ze strukturą gospodarstw całej populacji. Warto nadmienić, że rodzinne gospodarstwa osób w podeszłym wieku skupiały 55,5% tej kategorii ludności wobec 90% dla ogółu rodzin a udziały te niewiele odbiegały swym poziomem w miastach i na wsi. W gospodarstwach nierodzinnych w Polsce zarejestrowano jedynie 10% ogółu ludności, natomiast gospodarstwa nierodzinne, mające w swym składzie wyłącznie osoby w wieku 60 i więcej lat koncentrowały 44,5% ludności starszej w kraju (w miastach 45,8%, na terenach wiejskich 41,9%).

Podstawową kategorię jednorodzinnych gospodarstw domowych stanowiли małżeństwa w starszym wieku, w zespołach których zamieszkiwało 97,2% osób, przy identycznych udziałach w miastach i na wsi. Rodziny niepełne (matki i ojcowie z dziećmi) stanowiły jedynie około 2% ogółu ludności wyłącznie w wieku 60 i więcej lat.

Liczba osób przypadająca na jedno gospodarstwo domowe w całej populacji znacznie odbiegała swym poziomem od średniej dla ludności w starszym wieku. Statystyczne gospodarstwo, w skład którego wchodziły wyłącznie starsi ludzie, liczyło 1,4 osób, przy średniej dla kraju 2,84 osób. Znaczne różnice przeciętnej wielkości gospodarstwa odnotowano również dla ogółu gospodarstw w miastach (2,6 osób) i na wsi (3,33 osób) W zbiorowości wyłącznie starszego odłamu ludności poziom średnich był niemal identyczny na obu obszarach.

Rodzinne gospodarstwo domowe, kierowane przez osoby w wieku 60 lat i więcej, miało w swym składzie około 2 osób (zarówno w miastach jak i na wsi), wobec średniej dla ogółu rodzinnych gospodarstw około 3,5 osób (w miastach około 3,4 i na wsi około 3,89). Gospodarstwa nierodzinne ludzi starszego pokolenia, to w zdecydowanej większości pojedyncze osoby (średnia 1,01), dla ogółu średnia wielkość jest nieco wyższa (1,07 osób). W strukturze gospodarstw według typów rodzin, gospodarstwa domowe ludności starszej miały w swym składzie niewiele ponad 2 osoby (2,02) we wszystkich typach rodzin w miastach i na wsi i były mniejsze od średniej dla ogółu gospodarstw rodzinnych o ponad 1 osobę.

Gospodarstwa, w skład których wchodziła co najmniej jedna osoba w wieku 60 i więcej lat, stanowiły 36% ogółu gospodarstw w 2002 r., a była to zbiorowość licząca 4800,5 tys. jednostek. Podział liczby tych jednostek pomiędzy gospodarstwa według wielkości był odmienny w stosunku do struktury ogólnopól-

skiej (tab. 2.8). Gospodarstwa domowe z osobami starszymi były małe liczebnie: ponad 67% ich ogólnej liczby zajmowały jedno i dwuosobowe, a niemal co piąte gospodarstwo miało w swym składzie 4 i więcej osób. W strukturze ogółu gospodarstw w Polsce: jedno i dwuosobowe jednostki stanowiły 48%, co piąte gospodarstwo było 3-osobowe, natomiast ponad 32% przypadało na zespoły 4 i więcej osobowe. Znaczące różnice dały się zauważyć w proporcjach liczby gospodarstw według wielkości w miastach i na wsi. W miastach zdecydowanie dominowały małe liczebnie jednostki, ponad 74% w zbiorowości gospodarstw z osobami starszymi i ponad połowa spośród ogółu, przypadała w udziale jedno i dwuosobowym jednostkom, a gospodarstwa 4 i więcej osobowe stanowiły 26,5% ogólnej liczby i 12,6% gospodarstw z osobami w wieku 60 i więcej lat. Większe liczebnie gospodarstwa charakterystyczne były dla terenów wiejskich. W strukturze ogółu jednostek 43,6% zajmowały zespoły 4 i więcej osobowe, co piąte gospodarstwo liczyło dwie osoby a około 19% stanowiły jednoosobowe gospodarstwa. Wśród gospodarstw ze starszą ludnością większy był udział jedno i dwuosobowych, ale znaczącą pozycję zajmowały również 4 i więcej osobowe zespoły (30,2%).

Tablica 2.8. Gospodarstwa domowe z osobami w wieku 60 i więcej lat według wielkości w 2002 r.

Gospodarstwa domowe	Ogółem w tysiącach	Liczba osób w gospodarstwie			
		1	2	3	4 i więcej
		w procentach ogółu danej kategorii			
Ogółem					
Ogółem	13337,0	24,8	23,2	19,9	32,1
Z osobami 60 lat i więcej	4800,5	31,8	35,4	13,3	19,5
z 1 osobą	3220,5	47,4	22,6	10,3	19,7
z 2 osobami	1547,1	—	63,0	18,7	18,3
z 3 osobami i więcej	32,9	—	—	53,0	47,0
Miasta					
Ogółem	8964,5	27,7	24,7	21,1	26,5
Z osobami 60 lat i więcej	2938,5	36,0	38,1	13,2	12,7
z 1 osobą	2016,1	52,4	24,1	10,4	13,1
z 2 osobami	908,5	—	70,0	18,8	11,2
z 3 osobami i więcej	13,9	—	—	64,9	35,1
Wieś					
Ogółem	4372,5	18,8	20,1	17,5	43,6
Z osobami 60 lat i więcej	1861,9	25,2	31,1	13,5	30,2
z 1 osobą	1204,3	39,0	20,0	10,3	30,7
z 2 osobami	638,6	—	53,0	18,5	28,5
z 3 osobami i więcej	19,0	—	—	44,3	55,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002 r.

Osoby w starszym wieku tworzą samodzielne gospodarstwa, lub pozostają w zespołach kierowanych przez inne osoby. Zamieszczone informacje liczbowe w tablicy 2.8 pozwalają dostrzec pewne prawidłowości. W ogólnej liczbie gospodarstw z jedną osobą w wieku 60 i więcej lat 47,4% to głowy jednoosobowego gospodarstwa; odsetek ten był wyższy w miastach (52,4%) niż na wsi (39%). Dwuosobowe zespoły, w skład których wchodziły osoby starsze, stanowiły większy udział w miastach (24,1%) niż na wsi (20%), przy średnim dla ogółu 22,6%. W strukturze gospodarstw z 2 osobami w wieku 60 i więcej lat wyraźnie dominowały dwuosobowe gospodarstwa, udział ich sięgał 63% w kraju przy relatywnie wysokim w miastach (70%) i niższym na wsi (53%). Można przypuszczać, że były to przede wszystkim pary małżeńskie i partnerskie osób w starszym wieku oraz, w niewielkim odsetku, dzieci w wieku 60 i więcej lat z rodzicami w podeszłym wieku, na co wskazują poprzednie analizy. Potwierdzeniem tezy, że starsze wiekiem dzieci opiekują się jeszcze starszymi rodzicami, jest duży udział gospodarstw 3 osobowych tworzonych wyłącznie przez osoby starsze w ogólnej liczbie zespołów z trzema osobami w wieku 60 i więcej lat, wynoszący ogółem 53% oraz około 65% w miastach i 44,3% na wsi. Ludność starszego pokolenia na wsi, częściej niż w miastach, zamieszkiwała w wieloosobowych gospodarstwach. W gospodarstwach z 1 osobą w wieku 60 i więcej lat na wsi, niemal 31% stanowiły 4 i więcej osobowe zespoły, w miastach udział takich gospodarstw osiągnął poziom około 13%. W zbiorowości gospodarstw z 4 i więcej osobami starszymi udział większych liczebnie zespołów sięgał 55,7% na wsi i około 35% w miastach.

2.3. Sytuacja ekonomiczna gospodarstw domowych

Osiągnięcie wieku 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn oznacza, w większości przypadków, odejście z aktywnego życia zawodowego, czego konsekwencją jest na ogół zmniejszenie dochodów. Analiza danych spisów powszechnych z lat 1988 i 2002 wskazała, że spadek aktywności zawodowej polskiego społeczeństwa dotknął szczególnie osoby w wieku przedemerytalnym. Trudna sytuacja na rynku pracy nie zachęcała, a często uniemożliwiała, aktywizację zawodową starszej ludności [Boroń, 2002]. Głównym źródłem zabezpieczenia środków na utrzymanie są stałe dochody z emerytur i rent [Worach-Kardas 2004]. Należy jednak zaznaczyć, że są to świadczenia otrzymywane w miejsce dochodu z pracy, a więc nie dotyczą całego społeczeństwa.

W Polsce, w ogólnej liczbie gospodarstw domowych utrzymujących się z pracy, zaledwie 3,9% stanowiły gospodarstwa osób w wieku 60 i więcej lat, a odsetek ten był nieco wyższy w gospodarstwach kierowanych przez kobiety (4,5% wobec 3,6% dla mężczyzn). W zbiorowości gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł dominowały w 2002 r. jednostki kierowane przez osoby starszego po-

kolenia. Wśród ogółu gospodarstw, których głową była kobieta, z niezarobkowych źródeł utrzymywało się 66,3% gospodarstw osób w wieku 60 lat i więcej, natomiast w zbiorowości gospodarstw kierowanych przez mężczyzn analogiczny odsetek wynosił 60,6%. Główną pozycją w tej kategorii dochodów były emerytury, a w następnej kolejności, renty. W populacji emeryckich gospodarstw, jednostki kierowane przez osoby starsze stanowiły ponad 84%, przy czym w gospodarstwach mężczyzn udział ten sięgał niemal 85% a kierowanych przez płęć żeńską około 83%.

Gospodarstwa, których głównym źródłem utrzymania była renta stanowiły znaczącą pozycję w strukturze ich ogólnej liczby, szczególnie w zbiorowości kobiet. Liczba gospodarstw utrzymujących się głównie z renty wyniosła w 2002 r. ponad 1788 tys. W zbiorowości tej około 49% stanowiły gospodarstwa kierowane przez osoby w wieku 60 i więcej lat. W gospodarstwach tworzonych przez mężczyzn odsetek wynosił około 34%, natomiast w gospodarstwach kierowanych przez kobiety przekraczał 61%.

Analizując strukturę gospodarstw domowych, których głową jest osoba starsza, można stwierdzić, że podstawą utrzymania był dochód pochodzący z niezarobkowych źródeł (tab. 2.9). Z pracy utrzymywało się zaledwie 6,7% gospodarstw starszego pokolenia. Odsetek ten był wyższy w gospodarstwach kierowanych przez mężczyzn (8,6%), co wydaje się zrozumiałe ze względu na późniejszy wiek emerytalny. W strukturze gospodarstw czerpiących dochody z niezarobkowych źródeł dominowały gospodarstwa emerytów, przy czym odsetek w zbiorowości żeńskich głów jest niższy.

Tablica 2.9. Gospodarstwa domowe według głównego źródła utrzymania oraz wieku i płci głowy gospodarstwa w 2002 r. (w procentach ogółu gospodarstw danej kategorii)

Wiek i płęć głowy gospodarstwa	Główne źródło utrzymania gospodarstwa domowego			
	praca	niezarobkowe źródło razem	w tym	
			emerytura	renta
20–59 lat	w procentach ogółu danej kategorii			
Ogółem	71,2	22,5	24,2	43,2
Mężczyźni	75,7	19,1	23,3	45,0
Kobiety	63,1	28,6	25,2	41,0
60 i więcej lat	w procentach ogółu danej kategorii			
Ogółem	6,7	91,2	68,5	22,0
Mężczyźni	8,6	89,6	75,5	13,2
Kobiety	4,9	92,8	61,6	30,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002 r.

Relatywnie znikoma część gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej utrzymywała się głównie z innych niezarobkowych źródeł (zasiłku pomocy społecznej czy innej doraźnej pomocy) oraz pozostawała na utrzymaniu (1,3%).

Źródła dochodów, które na ogół są podstawą ekonomicznej egzystencji gospodarstw domowych, różnią się swym pochodzeniem w zbiorowości osób starszego pokolenia w stosunku pozyskiwanych przez głowy gospodarstw będących w wieku produkcyjnym, co wynika niewątpliwie z różnic w aktywności zawodowej (tab. 2.9). Podstawowym źródłem utrzymania tych ostatnich były dochody z pracy. Warto zwrócić jednak uwagę, że ponad 22% tych gospodarstw utrzymywało się z niezarobkowych źródeł, a wśród gospodarstw kierowanych przez kobiety odsetek ten sięgał 28,6%. W zbiorowości głów gospodarstw, czerpiących głównie dochody ze źródeł niezarobkowych, dominowały osoby pobierające rentę. Relatywnie wysoki odsetek, kształtujący się na poziomie 43,2%, był wyższy dla mężczyzn (45%). Niepokojący jest wysoki udział, wśród rencistów, osób utrzymujących gospodarstwo głównie z renty inwalidzkiej. W grupie wieku produkcyjnego odsetek ten kształtował się na poziomie około 82% w miastach i na wsi, natomiast zdecydowanie był wyższy w gospodarstwach kierowanych przez mężczyzn (94%), niż w zbiorowości głów płci żeńskiej (65%). Analogiczne udziały w gospodarstwach osób starszych były bardziej zróżnicowane. Ogólny wskaźnik był zdecydowanie niższy (52,4%), ale w zbiorowości mężczyzn przekraczał 97%, natomiast wśród gospodarstw kierowanych przez kobiety 33,7%.

Sytuacja ekonomiczna decyduje o jakości życia ludności. Dla osób starszych jest to często możliwość samodzielnej egzystencji w naturalnych domowych warunkach [Makowiec-Dąbrowska, 2002]. Pokolenie starszej ludności niejednokrotnie pozostaje w relatywnie lepszej sytuacji ekonomicznej niż osoby młode, które w szczególnie sposób zostały dotknięte skutkami procesu transformacji [Dembowska, 2004]. Jednym z czynników objaśniających sytuację społeczno-ekonomiczną gospodarstw domowych jest samodzielność zamieszkiwania. Zdecydowana większość osób starszych dysponuje mieszkaniem, ale często dzieli je z gospodarstwem domowym innych osób, najczęściej dorosłych dzieci.

W 2002 r. z ogólnej liczby 13337 tys. gospodarstw domowych ponad 76% zamieszkiwało samodzielnie, natomiast wśród gospodarstw z osobami starszymi wskaźnik samodzielności sięgał niemal 81%. W strukturze ogółu gospodarstw zamieszkujących wspólnie najliczniejszą grupę (39,5%) stanowiły gospodarstwa jednoosobowe. Wspólne mieszkanie w zbiorowości gospodarstw z osobami starszymi dzieliło 45,3% gospodarstw jednoosobowych oraz niemal 38% dwuosobowych zespołów, jedynie około 16% gospodarstw zamieszkujących wspólnie miało w swym składzie 3 osoby i więcej. Udział gospodarstw użytkujących wspólne mieszkanie na wsi jest wyższy w zbiorowości zespołów mających w swym składzie osoby w wieku 60 lat i więcej; dla ogółu gospodarstw wskaźniki były na ogół wyższe w miastach.

Częstość dysponowania samodzielnym mieszkaniem była wyższa wśród gospodarstw domowych kierowanych, lub mających w swym składzie osoby starszego pokolenia, niż dla ogółu gospodarstw w kraju.

Udział gospodarstw mieszkających w samodzielnym mieszkaniu kształtował się na poziomie około 20% w kategorii jedno- i dwuosobowych oraz ponad 23% wśród trzyosobowych gospodarstw. Wyższy (35,6%) wskaźnik odnotowano dla 4 i więcej osobowych zespołów. Zbliżony rozkład mierników można było zauważyć w miastach i na wsi, ale ich poziom był wyższy dla małych liczebnie gospodarstw w miastach i wahał się w granicach 22,2%–25,2%, wobec 15,9%–18,8% na terenach wiejskich. Odmienna sytuacja wystąpiła w grupie 4 i więcej osobowych gospodarstw, wśród których na wsi ponad 40% dysponowało odrębnym mieszkaniem, natomiast na terenach miejskich wskaźnik samodzielności zamieszkiwania większych liczebnie zespołów kształtował się na poziomie około 30%. Zdecydowanie lepszą sytuację, z punktu widzenia samodzielności mieszkaniowej, odnotowano w gospodarstwach domowych skupiających wyłącznie osoby starszego pokolenia oraz gospodarstwa mające w swym składzie osoby w wieku 60 lat i więcej. Wśród ogółu gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez starszą osobę niemal 43% zamieszkiwało samodzielnie, więcej w miastach (48%) niż na wsi (około 34%). Dla gospodarstw dwuosobowych poziom tych wskaźników był wyższy i wynosił dla ogółu dwuosobowych gospodarstw ponad 59%, przy 67,5% w miastach oraz 46,4% na terenach wsi.

Potwierdza to tezę, że samodzielność zamieszkiwania zależy nie tylko od sytuacji społecznej, czy ekonomicznej starszych osób, ale również możliwości usamodzielnienia się młodszego pokolenia. Na wsi dodatkowym czynnikiem jest różnorodność tradycji oraz system budownictwa mieszkaniowego, sprzyjający wspólnemu zamieszkiwaniu [Zaniewska, Thiel, 2004].

2.4. Gospodarstwa jednoosobowe osób w starszym wieku

Z dotychczasowych analiz wynika, że w strukturze gospodarstw domowych, których głową była osoba starsza, występowała liczebna przewaga nierodzinnych gospodarstw (por. tab. 2.7), które stanowiły 61,4% ich ogólnej liczby (w miastach 62,7%, na wsi 58,8%). W zbiorowości tej dominowały gospodarstwa jednoosobowe (około 98% ogółu nierodzinnych gospodarstw) i to najczęściej tworzone przez kobiety. Rozwój liczby i przemiany struktur gospodarstw domowych z osobami w wieku 60 i więcej lat w znacznym stopniu osadzone są w obecnej sytuacji i minionych trendach rozwoju ogółu gospodarstw domowych [Nowak-Sapota, 2002]. Czynniki powodujące zmiany wielkości gospodarstw, w konsekwencji, zmieniają relacje rodzinnych i nierodzinnych zespołów na korzyść tych drugich. Może to oznaczać, że znaczna część starszego społeczeństwa będzie się starzeć z dala od rodziny, często w samotności, co jest niewątpliwie bardzo bolesną dolegliwością

starości [Frąckiewicz, 2004]. Możliwość przybliżenia tego problemu daje analiza liczby oraz struktury demograficznej i społecznej osób, które tworzyły jednoosobowe gospodarstwa domowe (tab. 2.10).

Tablica 2.10. Ludność w gospodarstwach jednoosobowych według grup wieku i płci w 2002 r. (w procentach ogółu ludności oraz poszczególnych grupach wieku)

Grupy wieku	Ogółem	W tym		Miasta	Wieś
		mężczyźni	kobiety		
Ogółem	8,7	7,4	10,0	10,7	5,6
w procentach ogółu danej grupy wieku					
60 lat i więcej	23,8	13,1	30,9	27,3	18,5
60–64	16,0	11,0	30,1	18,9	10,8
65–69	19,9	11,4	26,2	23,3	14,2
70–74	24,9	12,8	33,0	28,9	19,2
75–79	31,4	15,7	39,6	36,0	25,2
80–84	35,3	19,0	42,8	40,4	29,1
85–89	37,2	23,5	42,5	42,6	30,4
90 lat i więcej	35,8	28,6	38,2	41,1	28,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002 r.

W ogólnej liczbie ludności skupionej w gospodarstwach domowych, liczącej w 2002 r. 37.877 tys. osób, około 8,7% (3.307 tys.) stanowiła ludność jednoosobowych gospodarstw; analogiczny odsetek w zbiorowości osób w wieku 60 i więcej lat kształtował się na poziomie około 23,8%. Ludność jednoosobowych gospodarstw domowych zdominowana była przez płeć żeńską, a szczególnie przez starsze kobiety. W 2002 r. niemal 31% zbiorowości kobiet w wieku 60 i więcej lat była głową jednoosobowego gospodarstwa; w skali kraju jest to 10% ogólnej liczby pań.

Mężczyźni w gospodarstwach jednoosobowych stanowili 7,4% męskiej populacji, w grupie osób starszych odsetek ten wynosił około 13%. Różnice udziałów były znaczące dla miast i wsi, przy zdecydowanie wyższym poziomie w miejskich aglomeracjach.

Udział ludności starszej w gospodarstwach jednoosobowych wzrastał wraz z przechodzeniem do starszych wiekiem roczników. Stała, rosnąca tendencja utrzymywała się w zbiorowości mężczyzn; tempo wzrostu było niewielkie do 75 roku życia po czym, w starszych grupach wieku, następował szybki przyrost udziałów. W populacji starszych kobiet, wraz z upływem wieku, wzrastały udziały gospodarstw jednoosobowych. Wskaźnik osiągnął najwyższy poziom w przedziale 80–85 lat, po czym następował jego systematyczny spadek.

Dla porównania warto nadmienić że w strukturze ogółu gospodarstw domowych niemal co czwarte było jednoosobowe, natomiast wśród gospodarstw utworzonych przez osoby starsze ponad 38% stanowiły gospodarstwa pojedyn-

czych osób (por. tab. 2.6). Odsetek jednoosobowych gospodarstw był zdecydowanie wyższy w poszczególnych grupach wieku kobiet niż mężczyzn, ale w obu populacjach wskaźniki wykazują rosnącą tendencję wraz z przechodzeniem do wyższych przedziałów wieku. Wśród gospodarstw osób starszych, głową gospodarstwa jednoosobowego była najczęściej kobieta i to zarówno w miastach jak i na wsi (tab. 2.11). W populacji mężczyzn częstość kreowania jednoosobowego gospodarstwa wyraźnie wzrastała po ukończeniu 80 lat.

Tablica 2.11. Gospodarstwa jednoosobowe osób starszych według wieku i płci głowy gospodarstwa w 2002 r.

Wiek głowy gospodarstwa	Miasta			Wieś		
	ogółem	mężczyźni	kobiety	ogółem	mężczyźni	kobiety
w procentach ogółu danej grupy wieku						
60 lat i więcej	40,3	17,8	60,8	34,6	15,2	58,6
60–64	30,1	15,0	49,5	20,6	12,3	36,4
65–69	35,1	15,4	56,9	26,8	12,6	47,6
70–74	41,2	17,6	62,5	35,5	14,3	58,6
75–79	48,9	21,6	66,3	45,3	18,4	65,8
80–84	55,4	26,9	70,2	52,9	24,2	71,4
85–89	62,9	35,4	74,3	59,9	32,7	74,9
90 lat i więcej	68,9	47,2	76,7	66,5	45,1	76,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002 r.

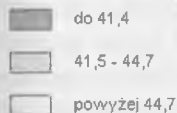
Istotne różnice udziałów jednoosobowych gospodarstw osób starszych, w ogólnej ich liczbie, odnotowano w poszczególnych województwach, zwłaszcza w porównaniach uwzględniających podział miasta-wieś. Okazuje się, że w wielu województwach proporcje były zupełnie odmienne od obserwowanych dla ogółu gospodarstw jednoosobowych. W miastach udziały były niższe niż na obszarach wiejskich. W regionie o najwyższych udziałach znalazły się województwa leżące wzdłuż wschodniej granicy kraju oraz łódzkie i świętokrzyskie. W typologii miast, wschodnie rejony należą do województw o najniższym odsetku jednoosobowych gospodarstw starszego pokolenia (rys. 2.6).

Prawidłowości te były w niektórych województwach odmienne w stosunku do struktury ogółu gospodarstw domowych według wielkości. Największe liczebnie gospodarstwa na obszarach miast i wsi odnotowano w województwie podkarpackim a najmniejsze, w miastach województw łódzkiego i mazowieckiego.

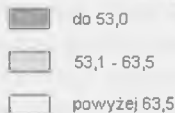
W życiu osób w podeszłym wieku szczególnego znaczenia nabiera możliwość kontaktu z rodziną. Część starszego społeczeństwa, z konieczności lub wyboru, tworzy samodzielne gospodarstwo i mieszka w odrębnym mieszkaniu. Część osób, na ogół niezależna ekonomicznie, tworzy odrębne gospodarstwo jednoosobowe, ale dzieli mieszkanie z członkami rodziny lub obcymi osobami.

W 2002 r. w ogólnej liczbie gospodarstw domowych w Polsce 76,2% zamieszkiwało samodzielnie. Udział ten, w zbiorowości ogółu głów gospodarstw osób starszych, sięgał niemal 81% i wyższy był w miastach (82,1%) niż na wsi (78,8%).

Miasta

Wieś

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002.

Rys. 2.6. Gospodarstwa jednoosobowe osób w wieku 60 lat i więcej w procentach ogółu jednoosobowych gospodarstw danego województwa w 2002 r.

Zagadnienie samodzielności zamieszkiwania ludności w podeszłym wieku jest złożonym problemem. Wpływ na indywidualne decyzje w tym zakresie, obok czynników demograficznych, mają tzw. determinanty zachowawcze. Związane są one z wiekiem i płcią osób, które w danym momencie znajdują się w różnych fazach rozwoju gospodarstwa [Bień, 2000].

Ludność w związkach małżeńskich na ogół tworzy gospodarstwa wieloosobowe do momentu usamodzielnienia się dzieci i z upływem lat, zgonu współmałżonka. Pozostające osoby poszerzają krąg jednoosobowych gospodarstw, lub dołączają do gospodarstw swych dorosłych dzieci. Osoby obu płci, które nigdy nie wstępowały w związki małżeńskie, najczęściej pozostają w jednoosobowych gospodarstwach zamieszkując samodzielnie. W zbiorowości osób rozwiedzionych i owdowiałych, decyzje o sposobie zamieszkiwania zależą na ogół od kondycji fizycznej, zdrowotnej, sytuacji społeczno-ekonomicznej, ale również w znacznym stopniu, od czynnika subiektywnego, jakim jest wyższa skłonność do tworzenia samodzielnego gospodarstwa niż współzamieszkiwanie z innymi [Sweet 1984, Ermish, Overton 1985]. Z przeprowadzonych badań wynika, że większość ludzi starszych, niezależnie od płci i stanu cywilnego, wyraża chęć kontaktowania się i przebywania z dziećmi, ale deklaruje odrębne zamieszkiwanie [Szatur-Jaworska, 1999].

Według danych NSP 2002 w ogólnej liczbie gospodarstw zamieszkałych samodzielnie 38,2% stanowiły gospodarstwa mające w swym składzie osoby w wieku 60 i więcej lat, udział ten w miastach był mniejszy (34,8%) niż na wsi (45,6%).

W zbiorowości gospodarstw mieszkających samodzielnie z osobami starszymi około 67%, to gospodarstwa z jedną osobą w wieku powyżej 60 lat, w miastach 67,9% a na obszarach wiejskich 65,2%. W strukturze tych ostatnich znajdowały się gospodarstwa jednoosobowe posiadające odrębne mieszkanie oraz gospodarstwa wieloosobowe, w których osoba starsza była głową gospodarstwa lub jego członkiem (tab. 2.12).

Dominującą grupą wśród gospodarstw zamieszkałych samodzielnie z osobami w starszym wieku były gospodarstwa mające w swym składzie tylko jedną osobę starszego pokolenia. W ogólnej liczbie 2594,1 tys. takich gospodarstw w Polsce niemal 43% stanowiły osoby samotnie użytkujące mieszkanie. Można wnioskować, że samodzielne zamieszkiwanie starszej ludności tworzącej jednoosobowe gospodarstwa, jest domeną miast. Na obszarach miejskich około 786,7 tys. osób w wieku 60 i więcej lat zamieszkiwało samotnie, co stanowi 48% liczby gospodarstw zamieszkałych samodzielnie z jedną osobą starszą., na wsi jest to populacja licząca 1467,7 tys. osób (22,1%). Istotne różnice w poziomie wskaźników, charakteryzujących sposób zamieszkiwania ludności miast i wsi, wynikają między innymi z tradycji rodzinnych, wspólnoty majątkowej (wspólne użytkowanie gospodarstw rolnych), jak również odmiennej struktury budownictwa [Nowak-Sapota, 2002].

Tablica 2.12. Gospodarstwa domowe zamieszkałe samodzielnie według liczby osób w gospodarstwie w 2002 r.

Gospodarstwa domowe	Ogółem w tysiącach	Liczba osób w gospodarstwie			
		1	2	3	4 i więcej
		w procentach ogółu danej kategorii			
Ogółem					
Ogółem	10156,7	20,2	23,2	20,8	35,6
z osobami 60 lat i więcej	3880,5	28,6	34,8	14,2	22,4
z 1 osobą	2594,1	42,8	23,4	11,1	22,7
z 2 osobami	1258,5	—	59,2	19,9	20,9
z 3 osobami i więcej	27,9	—	—	49,6	50,4
Miasta					
Ogółem	6940,3	22,2	25,2	22,5	30,1
z osobami 60 lat i więcej	2412,8	32,6	38,7	14,4	14,3
z 1 osobą	1637,5	48,0	25,6	11,4	15,0
z 2 osobami	763,2	—	67,5	20,1	12,4
z 3 osobami i więcej	12,1	—	—	63,2	36,8
Wieś					
Ogółem	3216,4	15,9	18,8	16,9	48,4
z osobami 60 lat i więcej	1467,7	22,1	28,5	14,0	35,4
z 1 osobą	956,6	33,9	19,7	10,7	35,7
z 2 osobami	495,3	—	46,4	42,0	11,8
z 3 osobami i więcej	15,8	—	—	39,3	60,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002 r.

Zasoby mieszkaniowe miast to, w dużym stopniu mieszkania w blokach, o relatywnie małym metrażu i niewielkiej liczbie izb. Ludność starszego pokolenia najczęściej była i jest użytkownikiem tych zasobów, co nie sprzyja wspólnemu zamieszkiwaniu gospodarstw. Z wcześniejszych analiz wynika, że odrębnie zamieszkują osoby, które nie wstępowały w związki małżeńskie oraz samodzielnie ekonomicznie preferujące kontakt z rodziną przy użytkowaniu oddzielnego mieszkania. Na obszarach wiejskich samodzielne zamieszkiwanie jednoosobowych gospodarstw związane jest najczęściej ze zgonem jednego ze współmałżonków i brakiem następców młodszego pokolenia.

Osoby starsze, w zdecydowanej większości, dysponują dochodem pochodzącym ze świadczeń emerytalnych i rentowych, co pozwala na ogół gospodarować samodzielnie. Potwierdza to analiza danych dotyczących źródeł utrzymania osób w wieku 60 lat i więcej. W populacji 2519,7 tys. gospodarstw posiadających własne źródło utrzymania 72,5% stanowiły gospodarstwa emerytów i ponad 22% rencistów, a odsetki te były zbliżone w miastach i na wsi. Gospodarstwa jednoosobowe, czerpiące główne dochody z emerytury, stanowiły niemal 54% ich ogólnej liczby, natomiast wśród rencistów udział jednoosobowych gospodarstw kształtował się na poziomie niemal 81%, przy czym odsetki te były wyższe dla miast.

2.5. Przewidywane zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw domowych do 2030 r.

Znajomość rozwoju liczby i przekształceń w strukturze gospodarstw domowych mają ogromne znaczenie dla przygotowania założeń i realizacji planów społeczno-gospodarczych kraju oraz jego regionów. Szczególnie istotną rolę w tym zakresie spełniają prognozy długoterminowe, które umożliwiają nakreślenie podstawowych problemów, które będą się pojawiać w związku z tendencjami zmian stanu i struktury demograficznej społeczeństwa. Zmiany te w bezpośredni sposób wpływają na rozwój liczby gospodarstw domowych oraz ich strukturę według wielkości. Osoby dorosłe pełnią rolę głów gospodarstw domowych, a więc ich struktura według wieku decyduje o liczbie gospodarstw. Dzieci i młodzież, w dominującym stopniu, są członkami gospodarstw, co wpływa na ich wielkość. Zgodnie z przyjętą w Polsce definicją, gospodarstwo domowe tworzą osoby zamieszkujące razem i wspólnie utrzymujące się. Pojedyncze osoby utrzymujące się samodzielnie, niezależnie od sposobu zamieszkiwania, tworzą gospodarstwa jednoosobowe. W procesie kreowania gospodarstw domowych nie sposób więc pominąć czynników natury ekonomicznej oraz sytuacji mieszkaniowej społeczeństwa. Poziom oraz powszechność posiadania własnych dochodów, jak również dostępność zasobów mieszkaniowych, są czynnikami sprzyjającymi wzrostowi liczby gospodarstw domowych.

Prognoza gospodarstw domowych, opracowana przez GUS, obejmuje okres lat 2003–2030. Podstawą obliczeń prognostycznych były wyniki Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań przeprowadzonego w 2002 r. oraz prognoza ludności na lata 2003–2030 według województw w przekroju miast i wsi [GUS, 2004]. Założenia prognostyczne dotyczą przede wszystkim uwarunkowań demograficznych i rodzinnych. W zakresie zmian czynników ekonomicznych i sytuacji mieszkaniowej przyjęto ogólne kierunki trendów ze względu na brak szczegółowych prognoz rozwoju gospodarczego, szczególnie dla województw.

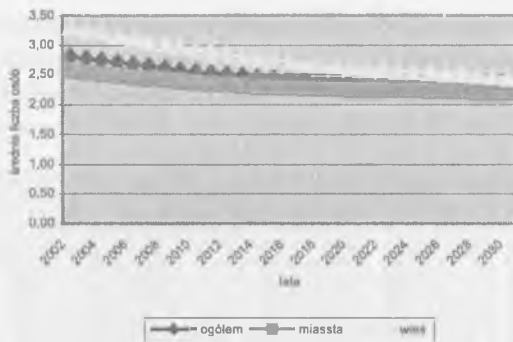
Ogólna liczba ludności w gospodarstwach domowych od 2002 r. będzie systematycznie zmniejszała się, osiągając w 2030 r. poziom 34906,6 tys. Spadek o 7,6% będzie wyłącznie udziałem miast, na terenie których liczba ludności w gospodarstwach zmniejszy się do 19959,5 tys. (około 12%). Liczba ludności w gospodarstwach domowych na wsi wzrośnie do 14947,1 tys., czyli o około 2,8%.

Powiększać się będzie również zbiorowość ludności zamieszkującej obiekty zbiorowego zakwaterowania, osiągając w 2030 r. poziom niemal 800 tys., co oznacza niemal podwojenie się liczebnych rozmiarów tej grupy osób w stosunku do 2002 r. Przyrosty będą zróżnicowane w poszczególnych grupach wieku, ale największe przewiduje się wśród starszych wiekiem osób, szczególnie powyżej 74 lat.

Według szacunków, w okresie do 2030 r. przewidywany jest wzrost liczby gospodarstw, najbardziej intensywny do 2020 r. (o 14,4%). Ogólna liczba gospodarstw zwiększy się w tym okresie do 15,3 mln, a w następnym dziesięcioleciu nie nastąpią większe zmiany. Tempo wzrostu będzie zróżnicowane na terenach miast i wsi. W miastach około 7-mio procentowy przyrost w stosunku do 2002 r. oczekiwany jest w 2010 r., w okresie do 2020 r. nie przewiduje się zmian, a w następnym dziesięcioleciu liczba gospodarstw domowych zmniejszy się o około 516 tys. Na obszarach wiejskich przewidywany jest systematyczny wzrost liczby gospodarstw domowych, sięgający około 40% w docelowym roku prognozy.

Obliczenia prognostyczne są wynikiem zakładanych przekształceń w strukturze demograficznej ludności [Jelonek, 2004]. Niższy poziom dzietności kobiet i większy spadek umieralności powodować będą zmniejszanie się populacji dzieci przy wzrastającej liczbie osób w starszym wieku. Znajdzie to odzwierciedlenie w strukturze wielkości gospodarstw domowych, czego potwierdzeniem jest przewidywany dalszy spadek przeciętnej wielkości gospodarstwa (rys. 2.7).

W 2002 r., statystycznie, na jedno gospodarstwo przypadało średnio 2,84 osób, w miastach 2,60 osób, a na wsi 3,33 (por. tab. 2.3). Do 2030 r. przewidywany jest spadek przeciętnej liczby osób w gospodarstwie, zdecydowanie szybszy na wsi. Gospodarstwo domowe w Polsce będzie miało w swym składzie, w docelowym roku prognozy, około 2,3 osób i będzie mniejsze w stosunku do 2002 r. o niemal 20%. Tak duży spadek będzie konsekwencją zmniejszenia się wielkości gospodarstw na wsi z 3,33 osób w roku wyjściowym do 2,4 osób w 2030 r. (o około 27%), liczebność gospodarstwa miejskiego obniży się o ponad 15% i osiągnie poziom 2,2 osób.

Źródło: *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002–2030*, GUS, Warszawa 2004.

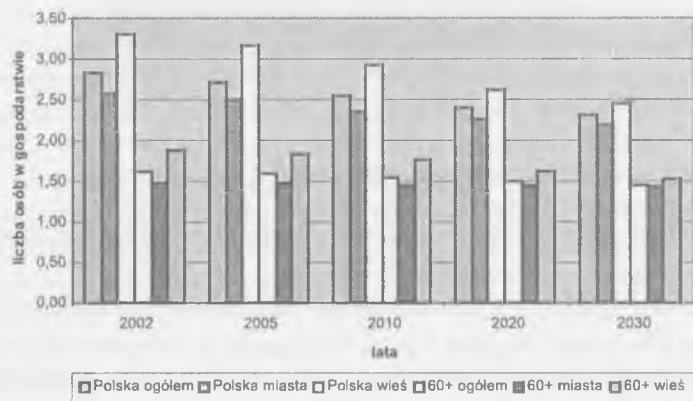
Rys. 2.7. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym w latach 2002–2030

Zmiany struktury gospodarstw domowych według liczby osób wskazują na systematyczny wzrost udziału małych liczebnie jednostek, szczególnie tworzonych przez pojedyncze osoby. Jednym z czynników wpływających na zwiększanie się populacji jednoosobowych gospodarstw będzie wzrastająca liczba i odsetek ludności w wieku 60 lat i więcej w gospodarstwach domowych, wśród których udziały te będą największe.

Liczba starszej ludności w gospodarstwach domowych w latach 2002–2005 wzrośnie o około 49 tys. osób na skutek niemal 3% przyrostu w miastach, na wsi obserwowany będzie jeszcze ponad 2% spadek populacji. Na okres lat 2010–2020 przewiduje się intensywne powiększenie zbiorowości osób starszych skoncentrowanych w gospodarstwach domowych i dalszy wzrost ich liczby do 2030 r. Społeczność starszego pokolenia zwiększy się w docelowym roku prognozy w miastach o około 63%, na wsi o 50,5%, co oznacza wzrost ogólnej liczby w kraju z 6411,3 tys. osób w 2002 r. do ponad 10130 tys. w 2030 r. (o 58%). Zdecydowanie szybciej wzrastać będzie liczba gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej. W latach 2002–2030 ogólna liczba wzrośnie o 74%, co jest udziałem przyrostu w miastach o ponad 68% i na wsi aż o około 85%. Gospodarstwa domowe osób starszych stanowiąc będą w 2030 r. 45,6% ogólnej liczby gospodarstw w kraju. W miastach niemal co drugie gospodarstwo kierowane będzie przez osobę w wieku 60 lat i więcej (48,8%), natomiast na wsi odsetek starszych głów gospodarstw wyniesie około 41% w stosunku do 30,7% w 2002 r.

Szybsze tempo wzrostu liczby gospodarstw domowych niż liczby ludności skupionej w ich składzie da w efekcie zmniejszanie się przeciętnej wielkości gospodarstwa. Małe liczebnie gospodarstwa osób starszych w 2002 r. zmniejszą się w 2030 r. o ponad 9 %, co w dominującym stopniu będzie konsekwencją dużego spadku średniej wielkości gospodarstw wiejskich (o około 19%) i powolnego, ale

systematycznego w miastach (o 4%). Statystyczne gospodarstwo kierowane przez osobę w wieku 60 lat i więcej będzie miało w swym składzie, w docelowym roku prognozy, średnio 1,46 osób, przy średniej dla miast 1,43 osób i dla wsi 1,52 osób (rys. 2.8).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002–2030*, GUS, Warszawa 2004.

Rys. 2.8. Przeciętna wielkość gospodarstwa ogółem i osób w wieku 60 lat i więcej w wybranych latach prognozy

Największy spadek przeciętnej wielkości gospodarstwa domowego przewiduje się w województwach: podlaskim, podkarpackim, świętokrzyskim i wielkopolskim. Liczba osób w gospodarstwie zmniejszy się w granicach od około 13% w świętokrzyskim do ponad 18% w podlaskim, czyli w regionie o najwyższej średniej w 2002 r. Gospodarstwa domowe w województwach Polski północnej i pasa zachodniego zmniejszą swoją liczebność średnio o około 7%, a w regionie tym znajdzie się również śląskie, gdzie przewidywany jest najmniejszy spadek (o ponad 3%). Zmiany te spowodują niewielkie przesunięcia w składzie regionów w 2030 r. w stosunku do stanu w 2002 r. W obszarze najmniejszych liczebnie gospodarstw znajdzie się 6 województw, spośród których cztery stanowią spójny terytorialnie region skupiający ziemie zachodnie i północne. W zbiorze znajdzie się ponownie województwo śląskie oraz dołączy łódzkie, które w 2002 r. należało do obszaru średnich wielkości gospodarstwa domowego. Region opuszczają województwa mazowieckie i warmińsko-mazurskie przechodząc do następnego, co do przeciętnej liczby osób w gospodarstwie, regionu. Obszar największych liczebnie gospodarstw domowych powiększy się o województwo małopolskie (rys. 2.9).

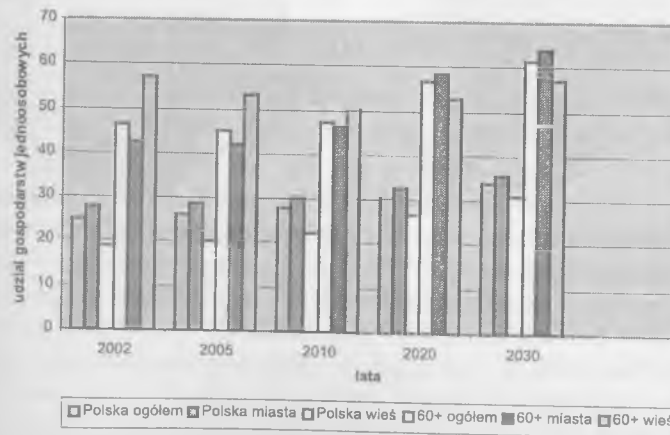
Zmiany przeciętnej wielkości gospodarstwa uwarunkowane są przekształceniami w strukturze wielkości gospodarstw, idącymi w kierunku wzrostu udziału

ów małych liczebnie jednostek i spadku udziałów wieloosobowych zespołów. Znaczna rola w tym procesie przypada starszemu pokoleniu. W strukturze gospodarstw jednoosobowych dominują głowy gospodarstw w wieku 60 lat i więcej a wśród dwuosobowych zajmują znaczącą pozycję.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002–2030*, GUS, Warszawa 2004.

Rys. 2.9. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym w wieku 60 lat i więcej według województw w 2030 r.

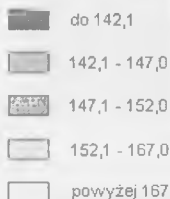
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002–2030*, GUS, Warszawa 2004.

Rys. 2.10. Gospodarstwa jednoosobowe ogółem i osób w wieku 60 lat i więcej w wybranych latach prognozy

W Polsce w 2030 r. liczba gospodarstw jednoosobowych wzrośnie w stosunku do 2002 r. o ponad 55% a to oznacza, że co trzecie gospodarstwo będzie kierowane przez pojedynczą osobę. Przewiduje się, że w tym samym czasie liczba gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej podwoi się a intensyfikacja wzrostu prognozowana jest na lata 2010–2030. Udział jednoosobowych gospodarstw osób starszych w ogólnej ich liczbie wahać się będzie w granicach od 57,3% dla wsi do 64,1% w miastach, przy średniej w kraju 61,6% (rys. 2.10).

Struktura gospodarstw domowych, których głową jest osoba w wieku 60 lat i więcej, nadal będzie zdominowana udziałem jednoosobowych gospodarstw, drugą pozycję zajmują odsetki dwuosobowych jednostek. W 2030 r. w ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez osoby starsze 83,6% stanowią będą gospodarstwa jedno i dwuosobowe, w miastach udział ten wyniesie około 85% a na wsi niemal 82%. Przewidywany jest niemal równomierny przyrost tej kategorii jednostek w całym okresie prognostycznym, ale przede wszystkim na skutek wzrostu liczby i udziału gospodarstw jednoosobowych. Zbiorowość dwuosobowych gospodarstw ulegać będzie zmniejszeniu, szczególnie w miastach, na wsi zaznaczy się niewielki wzrost udziału do 38,2% w 2030 r. w stosunku do 37,5% w 2002 r.

Miasta

Wieś

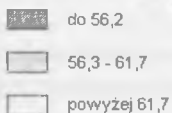

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002–2030*, GUS, Warszawa 2004.

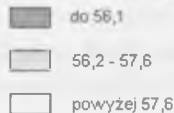
Rys. 2.11. Typologia województw według dynamiki udziałów gospodarstw jednoosobowych w 2030 r. w stosunku do 2002 r. w miastach i na wsi

Kierunek i stopień zmian będzie zróżnicowany w miastach i na wsi poszczególnych województw. W miastach przewidywany jest wzrost udziału gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby starszego pokolenia od około 13% w śląskim do ponad 84% w lubuskim. Obszary wiejskie będą się charakteryzować większą różnorodnością zmian. Największy spadek udziału ma nastąpić w województwie śląskim (około 28%), największy wzrost — w lubuskim (o 26,6%). Regiony według stopnia zmian udziałów w miastach i na wsi poszczególnych województw prezentuje rys. 2.11.

Miasta

Wieś

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002–2030*, GUS, Warszawa 2004.

Rys. 2.12. Udział gospodarstw jednoosobowych osób w wieku 60 lat i więcej w ich ogólnej liczbie danego województwa w 2030 r.

Na obszarze miast dwa województwa utworzyły jedno- jednostkowe regiony: śląskie o najniższym wzroście odsetka oraz lubuskie, legitymujące się najwyższym przyrostem. W regionie charakteryzującym się wzrostem w przedziale 42%–47% znalazły się trzy województwa tworzące spójny terytorialnie obszar. W pięciu województwach, układających się wzdłuż pasa od północy do południa Polski, przewiduje się wzrosty w granicach około 47%–52%, natomiast przyrost udziału od 52,1% do około 67% — w pięciu, rozproszonych terytorialnie jednostkach, znajdujących się na zachodnich, południowych i wschodnich obrzeżach kraju. Przewiduje się, że na terenach wiejskich spadek udziału gospodarstw jednoosobowych, obok śląskiego (legitymującego się największym spadkiem), dotyczyć będzie sześciu województw środkowo-wschodniej Polski (w przedziale od 2% do 8%). Wzrost udziałów w granicach od 2% do 8% prze-

widywany jest w pasie czterech województw z północno-wschodniego do południowo-zachodniego krańca Polski oraz w małopolskim, natomiast przyrosty w granicach około 9% — 13% oczekiwane są w pomorskim i zachodniopomorskim.

Przewidywane zmiany w udziale gospodarstw jednoosobowych, kierowanych przez osoby starszego pokolenia, spowodują zmiany na mapie zbliżonych typologicznie województw zarówno na terenach miast jak i wsi (rys. 2.12).

Zmiany w składzie typologicznie zbliżonych regionów w stosunku do 2002 r. nie będą radykalne i dotyczyć będą kilku województw.. Najbardziej istotne przewidywane są dla śląskiego, które w typologii miast w 2030 r. znajdzie się w regionie najniższych udziałów, podczas gdy w 2002 r. było w gronie jednostek o najwyższym odsetku.. Na obszarach wiejskich podobna sytuacja nastąpi w województwie opolskim z tym, że kierunek zmian jest przeciwny, czyli z regionu najniższych wartości miernika w 2002 r. nastąpi przesunięcie do regionu o najwyższych udziałach w 2030 r.

Podsumowanie

Prezentowana w opracowaniu analiza dotycząca zmian w liczbie i strukturze gospodarstw domowych ludności starszego pokolenia upoważnia do sformułowania następujących wniosków:

1. Według danych NSP w 2002 r. obszar kraju zamieszkiwało 38230 tys. osób, spośród których około 99% stanowiła ludność skoncentrowana w gospodarstwach domowych.

2. Liczba osób zamieszkałych w obiektach zbiorowego zakwaterowania obniżyła się w stosunku do 1988 r. o około 324,4 tys., co jest konsekwencją spadku liczby młodszych roczników. Ludność w wieku 60 lat i więcej zwiększyła liczbę osób należących do członków gospodarstw zbiorowych o 4 tys., w tym o ponad 3 tys. wzrosła populacja mężczyzn.

3. W latach 1970–2002 wzrostowi ogólnej liczby ludności Polski o około 17% towarzyszył szybszy przyrost ludności w gospodarstwach domowych (o około 19%). Tempo zmian było zróżnicowane w okresach pomiędzy kolejnymi spisami, jak również w układzie terytorialnym. Wzrost liczby ludności w gospodarstwach domowych wyprzedzał przyrosty ogólnej liczby ludności, ale w całym okresie wyłącznie na skutek wzrostu liczby mieszkańców miast, ponieważ na obszarach wiejskich utrzymuje się tendencja spadkowa.

4. W badanym okresie odnotowano znaczny przyrost liczby gospodarstw domowych, a wysokie względne przyrosty charakterystyczne były dla miast. Ogólna liczba gospodarstw domowych wzrasta szybciej niż liczba osób wchodzących w ich skład. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w zmniejszaniu się przeciętnej wielkości gospodarstw.

5. Zmiany w liczbie oraz strukturze ogółu ludności przekładają się na tendencje zmian w zakresie stanu i składu osobowego gospodarstw domowych. Proces starzenia się populacji wpływa bezpośrednio na wzrost bezwzględnej liczby gospodarstw oraz przekształceń w ich strukturze.

6. Populacja osób w wieku 60 lat i więcej liczyła w 2002 r. 6483,4 tys., przy czym w gospodarstwach domowych zamieszkiwało około 99% ogółu ludności, czyli 6414,4 tys. osób. Na wsi osoby starsze stanowiły 17,5% ludności gospodarstw domowych, w miastach odsetek był niższy (16,7%), przy średnim w Polsce około 17%.

7. Osoby starsze były głowami około 30% ogólnej liczby gospodarstw domowych. W zbiorowości głów płci męskiej, co czarta osoba legitymowała się wiekiem 60 lat i więcej, natomiast w ogólnej liczbie gospodarstw, których głową była kobieta około 38% stanowiły osoby starszego pokolenia.

8. W strukturze gospodarstw domowych osób starszych dominowały małe liczebnie jednostki, z przewagą jednoosobowych. Mężczyźni częściej niż kobiety kierowały wieloosobowymi zespołami, ponad połowa starszych mężczyzn była głową dwuosobowych a 13,5% cztero i więcej osobowych zespołów. W zbiorowości starszego pokolenia kobiet, wyraźnie dominowały głowy jednoosobowych gospodarstw. W ogólnej ich liczbie w miastach około 61% stanowiły gospodarstwa pojedynczych osób a na terenach wiejskich odsetek ten kształtował się na poziomie około 57%. Analogiczne udziały w zbiorowości mężczyzn wynosiły odpowiednio 17,8% oraz 15,2%.

9. Przekształcenia w strukturze gospodarstw domowych powodują, że gospodarstwo kierowane przez starszą osobę jest, niezależnie od płci i miejsca zamieszkania, mniejsze liczebnie niż dla ogółu. W Polsce na jedno gospodarstwo domowe przypadało średnio 2,84 osób, w miastach 2,6 osób i na wsi 3,33 osób. Osoba starsza w 2002 r. kierowała gospodarstwem o przeciętnej wielkości 2,06 osób, przy czym w miastach było to około 1,94 osób a na wsi 2,28 osób.

10. W strukturze gospodarstw starszego pokolenia odnotowano liczebną przewagę nierodzinnych jednostek, które stanowiły ponad 61% ich ogólnej liczby, a była to przede wszystkim zbiorowość gospodarstw jednoosobowych. Ponad 38% przypadało na rodzinne zespoły, które skupiały 55,5% zbiorowości osób w wieku 60 lat i więcej. Podstawową kategorią jednorodzinnych gospodarstw domowych byli współmałżonkowie w starszym wieku, rodziny niepełne koncentrowały w swych gospodarstwach około 2% ogółu ludności starszej.

11. Przeciętna wielkość rodzinnych gospodarstw osób starszych oscylowała wokół dwuosobowych zespołów i nie odbiegała w zasadzie swym poziomem w miastach i na wsi. Gospodarstwa nierodzinne starszego pokolenia, to w zdecydowanej większości pojedyncze osoby (średnia 1,01).

12. Gospodarstwa osób starszych czerpią stałe dochody przede wszystkim z niezarobkowych źródeł. Główną pozycją w tej kategorii dochodów są emerytury, a w następnej kolejności, renty. Gospodarstwa utrzymujące się z pracy

stanowiły w 2002 r. zaledwie 3,9% ogółu gospodarstw kierowanych przez osobę starszego pokolenia, przy czym odsetek ten był wyższy w populacji kobiet (4,5% wobec 3,6% dla mężczyzn).

13. W zbiorowości ogółu gospodarstw, których głównym dochodem było niezarobkowe źródło, dominowali renciści. Niepokojący jest wysoki odsetek gospodarstw utrzymujących się głównie z renty inwalidzkiej. W grupie rencistów w wieku produkcyjnym udział ten wynosił około 82% i był zdecydowanie wyższy dla mężczyzn. Wskaźnik obliczony dla gospodarstw kierowanych przez starsze osoby był zdecydowanie niższy (52,4%), ale w zbiorowości mężczyzn przekraczał 97%, natomiast wśród gospodarstw kierowanych przez kobiety nie przekraczał 34%.

14. W 2002 r. z ogólnej liczby 13337 tys. gospodarstw domowych ponad 76% zamieszkiwało samodzielnie, natomiast wśród gospodarstw mających w swym składzie osoby starsze, wskaźnik samodzielności sięgał niemal 81%. Wysoki poziom wskaźników charakteryzujących samodzielne zamieszkiwanie odnotowano w miastach, na wsi osoby starsze tworzące samodzielne gospodarstwa częściej dzieliły wspólne mieszkanie z innymi zespołami, zwykle rodzinnymi.

15. W strukturze ogółu gospodarstw domowych niemal co czwarte było jednoosobowe, natomiast wśród gospodarstw tworzonych przez osoby starsze ponad 38% stanowiły gospodarstwa pojedynczych osób. Głową gospodarstwa jednoosobowego była częściej kobieta i to zarówno w miastach jak i na wsi. W populacji mężczyzn częstość tworzenia jednoosobowego gospodarstwa wyraźnie wzrastała po ukończeniu 80 lat.

16. Według prognozy opracowanej w GUS przewiduje się, że liczba gospodarstw domowych w latach 2005–2020 będzie dość intensywnie powiększała się, przy czym w miastach tylko do roku 2015, na wsi także po roku 2020. Zdecydowanie szybciej, niż ogólna liczba badanych jednostek wzrastać będzie liczba gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku 60 i więcej lat.

17. Gospodarstwa domowe osób starszych stanowiąc będą w 2030 r. 45,6% ogólnej liczby gospodarstw w kraju. W miastach przewidywany jest wzrost odsetka głów gospodarstw w wieku 60 lat więcej do poziomu 48,8%, co oznacza, że niemal co drugie gospodarstwo na terenie miast kierowane będzie przez osobę w wieku 60 i więcej lat. Na wsi odsetek głów gospodarstw starszego pokolenia w ich ogólnej liczbie wyniesie około 41%, czyli w stosunku do 2002 r. nastąpi jego wzrost o około 33,5%.

18. Struktura gospodarstw domowych osób starszych będzie zdominowana udziałem jednoosobowych gospodarstw, a statystyczne gospodarstwo będzie liczyło około 1,46 osób, przy średniej dla miast 1,43 osób i dla wsi 1,52 osób.

19. Zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw domowych będą miały różnicowany charakter w poszczególnych regionach kraju. Główny kierunek zmian, to szybszy wzrost liczby i udziałów gospodarstw domowych kierowanych przez osoby starsze oraz zwiększająca się w ich strukturze liczba jednoosobowych gospodarstw, szczególnie w zbiorowości pań.

20. Zmiany udziału gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej w województwach będą zróżnicowane, zarówno pod względem stopnia jak i kierunku.

Celem opracowania, prezentowanego w niniejszym rozdziale, był opis podstawowych kierunków rozwoju liczby gospodarstw domowych kierowanych przez ludność w wieku 60 i więcej lat oraz przekształceń w ich demograficznej strukturze. Niemal we wszystkich krajach Europy zmiany wykazują zbliżone trendy, chociaż tempo i intensywność tych zmian są zróżnicowane w czasie. Demograficzne aspekty rozwoju liczby gospodarstw domowych rozpatrywane są na ogół w kontekście przemian zasobów ludzkich oraz przemian w ich składzie według wieku, płci i stanu cywilnego. W hierarchii pozostałych czynników istotną pozycję zajmują determinanty określające kondycję społeczno-ekonomiczną społeczeństwa, które często decydują o możliwości tworzenia samodzielnego gospodarstwa [Nowak-Sapota, 2002]. Trendy, dotyczące rozwoju liczby gospodarstw domowych i ich przeciętnej wielkości w połączeniu z wiekiem, wykazują w większości krajów taki sam kierunek. Liczba gospodarstw wzrasta w szybszym tempie niż całej populacji. Liczebność i udział młodej generacji decyduje przede wszystkim o wielkości gospodarstwa nie mając większego wpływu na zmiany ich liczby. Szybkie tempo przyrostu ludności dorosłej, a szczególnie starszego pokolenia, wpływa bezpośrednio na wzrost bezwzględnej liczby gospodarstw domowych oraz na przekształcenia w ich strukturze.

Obserwowaną prawidłowością w większości krajów jest spadek przeciętnej wielkości gospodarstwa, ale stopień tych zmian uwarunkowany jest wieloma czynnikami. Istotną rolę w tym zakresie, obok czynników demograficznych i społeczno-ekonomicznych, odgrywa rodzaj i typ jednostek osadniczych (miasto, duże miasto, wieś), czy też położenie geograficzne [Kurek 2002, Nowak-Sapota 2000]. Średnia wielkość gospodarstwa jest generalnie wyższa w miejscowościach małych oraz na obszarach wiejskich.

Jakościowe aspekty rozwoju liczby gospodarstw domowych związane są ze zmianami ich struktury według składu rodzinnego. Zmieniają się relacje gospodarstw rodzinnych i nierodzinnych na korzyść tych ostatnich, zmniejsza się odsetek rodzin z parą małżeńską. Proces ten rozpoczął się w rozwiniętych krajach Europy w drugiej połowie ubiegłego wieku i trwa do dzisiaj.

Starzenie się społeczeństwa, które jest konsekwencją spadku urodzeń i wydłużającego się okresu życia jednostek, odgrywa bardzo istotną rolę w procesie rozwoju liczby gospodarstw domowych, zmian strukturalnych ich składu osobowego i rodzinnego. Przewidywane do 2030 r. trendy nie sygnalizują zmian kierunku w tym zakresie. Liczba gospodarstw będzie w ciągu najbliższych 15 lat wzrastała niezależnie od zmian ogólnej liczby ludności, a średnia wielkość gospodarstwa nadal będzie ulegała zmniejszeniu. Należy również oczekiwać utrzymywania się zróżnicowania intensywności zmian w tym zakresie dla poszczególnych regionów kraju.

Opracowania i materiały źródłowe

Bień B., 2000, *Miejsce człowieka starszego w systemie opieki zdrowotnej i społecznej w Polsce*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Łódź.

Boroń M., 2002, *Zmiany aktywności zawodowej ludności Polski w latach 1992–2000 jako przejaw dostosowań jakościowych na rynku pracy*, „*Studia Demograficzne*” nr 2.

Czechowicz Z., 1998, *Medyczne aspekty starzenia*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Wyd. UŁ, Łódź.

Dembowska B., 2004, *Potrzeba zabezpieczenia własnej starości w świadomości ludzi młodych*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Ermisch J. F., Overton E., 1985, *Minimal Households Units: A New Approach to the Analysis of Households Formation*, „*Population Studies*”, vol. 39.

Frąckiewicz L., 2004, *Ludzie starzy a problem samotności*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2003, *Gospodarstwa domowe i rodziny*, NSP 2002.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2003, *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna*, NSP 2002.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2004, *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2003–2030*.

Jelonek A., 2004, *Proces starzenia się ludności Polski w perspektywie trzech najbliższych dziesięcioleci*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Keilman K., 1988, *Recent Trends in Family and Household Composition in Europe*, „*European Journal of Population*”, vol. 3.

Kowaleski J. T., 2000, *Starzenie się ludności Polski — stan aktualny i przyszłość*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Łódź.

Kurek S., 2002, *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności w Polsce w układzie miast i gmin w okresie 1988–1998*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź.

Makowiec-Dąbrowska T., 2002, *Wiek jako determinant zdolności do pracy ze szczególnym uwzględnieniem wysiłku fizycznego*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź.

Nowak-Sapota W., 2002, *Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych emerytów*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź.

Nowak-Sapota W., 2002, *Gospodarstwa domowe osób w starszym wieku — aspekt demograficzny*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź.

Obraniak W., 1998, *Struktura demograficzna ludzi starych w Łodzi*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Łódź.

Sweet J. A., 1984, *Components of change In the number of households: 1970–1980*, „*Demography*”, vol. 21.

Szatur-Jaworska. B., 1999, *Życie rodzinne ludzi starszych w Polsce*, „Polityka społeczna”, nr 9.

Szukalski P., 2002, *Proces starzenia się ludności a sprawiedliwość i równość międzypokoleniowa*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Łódź.

Szukalski P., 2004, *Demograficzne przemiany rodziny — wyzwania dla współczesnych społeczeństw*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, nr 4.

Worach-Kardas H., 2004, *Aspekty demograficzne świadczeń emerytalnych*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Zaniewska H., Thiel M., 2004, *Mieszkanie jutra ludzi starych — nadzieja czy zagrożenie?*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź.